

مذائب ایرانی در صحن پتیه

از حلال منابع صحنی
پتیه

تقدم :

کواچی هاندا
پتیه

(دانشجوی فوق لیسانس تاریخ)

دانشگاه تهران

پروفیسر شہباز گل شاہین پور
پرنسپل جامعہ اسلامیہ اسلامیہ

مذاهب ایرانی در چین

از حلال منابع چینی

بقلم :

لواچی هاندا

(دانشجوی فوق لیسانس تاریخ)

۱- مذهب زردشت

بعد از حمله اسکندر-

مقدونی مذهب زردشت رو به

ضعف نهاد و هنگامیکه بلاش

اول اشکانی (۵۱-۴۷۷ م) بر تخت

نشست متون اوستا پراکنده و

قسمتی از آن نابود گردیده بود

بدستور وی نخستین اقدامات

برای جمع آوری اوستا بعمل

آمد. با تأسیس دولت ساسانی

مذهب زردشت مذهب رسمی

ایران شد و اردشیر اول فرمان داد

تا کار جمع آوری اوستا را دنبال

کردند و آنرا از اوستائی به زبان

پهلوی گردانند. در زمان

شاهپور اول (۲۴۱-۲۷۱ م) قسمتی

از اوستا که بعد از انقراض

سلسله هخامنشی نابود گردیده

بود یعنی آنچه راجع به طب و ستاره‌شناسی و فلسفه و جغرافیا میباشد حتی از یونان و هند و سایر جاها جمع آوری شد و به اوستائیکه در زمان اردشیر اول گردآوری گردیده بود ملحق گردید. این اوستا رسمیت یافته قانون مملکتی شناخته شد. با پشتیبانی شاهنشاهان ساسانی مذهب زردشت در سراسر متصرفات دولت ساسانی رواج یافت و از طریق ماوراءالنهر و حوضهٔ تاریخی توسط سفیدیها به چین رسید.

مذهب زردشت در کتب چینی بنام هسیئن-چیاو^۱ مضبوط است و ما در جلد صد و دوم «وئی-شو» در ضمن تعریفات از سمرقند برای نخستین بار با این کلمه برخورد می‌کنیم. کلمهٔ هسیئن از دو واژه یعنی (خداوند) و (آسمان) ترکیب یافته و معنای خداوند آسمان را میدهد. در خصوص مذهب زردشت در «وئی-شو» چنین آمده است: «(مردم ایران) خدای آتش و خدای آسمان را پرستش میکنند^۲ و مؤلف «چيو - تنگ - شو»^۳ گوید که مردم ایران خدایان آسمان، زمین، آفتاب، ماه، آب و آتش را میپرستند. آتش و آفتاب پرستان ایرانی نژاد که در مغرب زمین زندگی می‌کنند همه ایران را زیارت نموده اصول این مذهب را فرا میگیرند. بهنگام ستایش خداوند مشك را با کهر با مخلوط کرده به ریش و پیشانی و گوش و بینی میمالند و آنرا نشانهٔ احترام نسبت به خداوند میدانند.^۴»

بنابر روایات «وئی-شو» در زمان پی - وئی (۳۸۶-۴۰۳) در بعضی شهرهای حوضهٔ تاریخی مثل ین - چی^۵ (قره شهر فعلی) و کاو - چنگ^۶ (قره خواجیه فعلی)

Hsien - chiao	- ۱
«وئی - شو» جلد صد و یکم	- ۲
Chiu - t'ang-shu	- ۳
«چيو - تنگ - شو» جلد صد و نود و هشتم	- ۴
Yang - chou	- ۵
Kao - ch'ang	- ۶

مذهب زردشت رواج داشته و نفوذ این مذهب تا دربار چین رسیده بوده است. زن هسوان - و - تی^۷ (۵۰۰ - ۵۱۵ م) بنام لینگ - تائی - هو^۸ نیز بدین زردشت گرویده بوده^۹ از سوی - شو، برمیآید که امپراطوران سلسله پی - چی (۵۵۰ - ۵۷۷ م)^{۱۰} و سلسله پی - چو^{۱۱} (۵۵۶ - ۵۸۱ م) نیز از پیروان این مذهب بودند.^{۱۲}

در قرن هفتم میلادی قدرت سلسله تنگ تامغرب فلات پامیر رسیده بوده و تجارت آسیای غربی و شرقی رونق فراوان داشته تجار بسیاری از مغرب فلات پامیر به چین میآمدند. چنانکه دربالا گذشت دین زردشت در ماوراءالنهر نیز رواج یافته بود و تجار سفدی مذهب زردشت را به چین آوردند. دولت تنگ نیز که سیاست جلب توجه خارجیان را نسبت به خود پیش گرفته بود پیروان ادیان خارجی را آزار نکرد. در سال ۶۲۱ میلادی در شهر چنگ - آن (سی - آن کنونی) آتشکده ای تأسیس شد. در همان سال شغل ریاست آتشکده

Hsia - wu - ti - ۷

Ling - t'ai - hou - ۸

۹ - «وئی - شو» جلد صدویکم «مردم ین - جی» خدای آسمان را میپرستند»

«وئی - شو» جلد صدودوم «مردم کاو - جو خدای آسمانرا میپرستند»

«وئی - شو» جلد سیزدهم «لینگ - تائی - هو... پرستش چیزهای ناشایسته را غدن

کرد ولی خدای آسمان ایرانی استثناء بود... لینگ - تائی - هو شعر خوانده گفت

خدای روشنائی است که همه چیز را آفرید خدای روشنائی است که دارای نیرو

و حقیقت»

Pei - ch'i - ۱۰

Pei Chou - ۱۱

۱۲ - «سوی - شو» جلد هفتم «در اواخر حکومت آخرین امپراطور دولت هو - چی

امپراطور ارواح اجداد خود را پرستش نمود و تاجائی رسیده بود که شخصاً

پرستش خدای آسمان ایرانی را تشویق مینمود»

«دولت هو - چی نیز بمنظور جلب توجه کشورهای مغرب زمین پرستش خدای

آسمان را رسماً قبول کرد و خود امپراطور این خدا را پرستش میکرد»

نیز موسوم به سا-پاو ۱۳ دایر گردید و این مقام همیشه بدست یکی از زردشتیان ایرانی نژاد سپرده میشد.

در سال ۶۷۳ میلادی فیروز و پسرش نرسه به دربار تنگ پناه جستند^{۱۴} و در سال ۶۸۸ میلادی در اثر درخواست فیروز در شهر چنگ - آن آتشکده ای دیگر تاسیس گردید^{۱۵} در زمان تنگ در شهر چنگ - آن لاقبل چهار آتشکده وجود داشته و تا سال ۸۴۵ میلادی مذهب زردشت در چین تا حدی رونق یافته بوده است.^{۱۶} در این سال و - تسونگ^{۱۷} (۸۴۱ - ۸۴۶ م) که ایمان کاملی به تاوئیسم داشت فرمانی صادر کرد تا پیروان مذاهب خارجی را مورد ایذاء و تعقیب قرار دادند که مذهب زردشت نیز یکی از آنها بود و زردشتیان مورد ایذاء و تعقیب واقع شدند.^{۱۸}

با اینهمه اعتقاد و عبادت مذهب زردشت کاملاً از میان نرفت و گویا مظاهر مذهب بودا و تاوئیسم را بر خود گرفت و تا زمان سونگ^{۱۹} و یوان^{۲۰} هنوز

۱۳ - Sa-pao - «تونگ - تیئن» جلد چهارم - همچنین رجوع شود به «Sino-Iranica»

از Laufer

۱۴ - رجوع شود به مقاله روابط سیاسی ایران و چین در دوره ساسانی در شماره مخصوص دوهزار و پانصدمین سال بنیانگذاری شاهنشاهی ایران ذیل مقاله نکارنده

۱۵ - «لیئنگ - چینگ - هسین - چی»

۱۶ - «لیئنگ - چینگ - هسین - چی»

۱۷ - Wu-tsung

۱۸ - تونگ - چیئن «جلد ۲۴۸». بنابر «هسین - تنگ - شو» هنگامیکه این فرمان صادر شد بیش از دوهزار نفر از مانویان و نسطوریان و زردشتیان چینی بودند. ظاهراً این دوهزار نفر مانوی و زردشتی و نسطوری در چنگ - آن سکونت داشتند. اگر پیروان این سه مذهب مقیم سایر شهرها و دهکده ها را هم حساب کنیم تعداد ایشان چندین برابر خواهد شد. ضمناً این فرمان برای چینها صادر شده است نه برای خارجیان. کتیبه روی گور که در مقاله یاد شده در شماره ۱۴ یاورقی همین صفحه به آن اشاره شد نشان میدهد که در سال ۸۷۴ - میلادی زردشتیان ایرانی در چنگ - آن اقامت داشته اند.

۱۹ - Sung

۲۰ - Yuan

پاره‌ای از مردم پیرو آن دین بودند^{۲۱}. مطابق منابع چینی در زمان سون چندین آتشکده باقی مانده بود.^{۲۲}

ترجمه اوستا مخصوصاً ترجمه چینی این کتاب آسمانی تا کنون بدست نیامده است. ازدواج باخویشان نزدیک و همچنین گذاشتن جسد در دخمه از نظر چینیها کار بسیار زشت و ناپسندی بوده است و بهمین دلیل هر چند هذهب زردشت زمانی در چین رواج داشت ولی محتملاً اکثر زردشتیان در چین یا ایرانی و یا ایرانی‌نژاد بوده‌اند و بطور کلی نفوذ این مذهب در ادیان چینی بسیار کم بوده است.^{۲۳}

۴- مانویت

مانی که در سال ۲۱۶ میلادی در نزدیکی شهر بابل متولد شد در سال ۲۴۰ میلادی ادعای نبوت کرد و برای تبلیغ دین جهانی جدید نخستین قدم را برداشت. این دین جدید که بر پایه ثنویت قرار داشته از عناصر مذهب زردشت و دین بودا و دین مسیح متأثر بوده است. و عقیده نزع دایمی میان خوبی و بدی روشنائی و تاریکی یکی از عناصر مهم تشکیل دهنده این مذهب است. در سال ۲۴۳ میلادی مانی هنگام جشن تاجگذاری شاهپور اول بحضور این شاهنشاه ساسانی باریافت و از او اجازه تبلیغ آزادانه مذهب خود را در کشور ایران گرفت. از این تاریخ ببعد مانی تحت حمایت و پشتیبانی شاهپور اول و هرمزد اول به اطراف و اکناف ایران و حتی تا هند و مصر و فلسطین مسافرت نموده طرفداران و پیروان متعددی بدست آورد. اما در زمان بهرام اول (۲۷۴-۲۷۶ م) موبدان از ضعف‌النفس بودن این پادشاه استفاده کردند و مانی را متهم به خیانت بمذهب رسمی و ایجاد اختلاف در عقاید مذهبی

۲۱ - «گسترش فرهنگ ساسانی» از اکیرا هاندا Akira Haneda ص ۱۸۷

۲۲ - «موت-چوانگ-مان-لو» جلد ۴. «تونگ-چینگ-هو-آ-لو» جلد ۳.

۲۳ - اکیرا هاندا «سئی-ایکی» ص ۲۳۸ (مقصود از «سی-ایکی» ترکستان

شرقی است)

نمودند. در روز ۲۶ فوریه ۲۷۷ میلادی مانی مصلوب گشت و طرفداران و پیروان وی مورد تعقیب و ایداء قرار گرفتند. با این حال مذهب مانی در تمام دوره ساسانی در ایران بویژه در ماوراءالنهر و خراسان طرفداران متعددی داشته است. ۲۴

در کتاب «فو-تسو-تونگ - چی» در خصوص ورود مذهب مانی به چین چنین آمده است :

«در سال اول ینگ - تسائی ۲۵ (مطابق با ۶۹۴ میلادی) یک نفر ایرانی ملقب به فو-تو-تن ۲۶ مذهب نادرست مانی را همراه آورد» ۲۷ و بقول آقای دکتر تورهاندا این اولین وصف در منابع چینی است که به ورود مذهب مانی به خاک چین اشاره میکند ۲۸. اما در جلد چهارم و نهم «تنگ - کوای - یاو» ۲۹ مضبوط است که در ماه چهارم سال پانزدهم چن - یوان ۳۰ (مطابق با ۶۴۱ میلادی) بعلت خشکسالی طولانی به کشیشان مانوی فرمان داده شد که از خداوند درخواست باران کنند و در «چیو-تنگ - شو» نیز همین مطلب مذکور است ۳۱ هر چند در کتب چینی متعلق به دوران ماقبل تنگ خبری از مذهب مانی دیده نمیشود ولیکن بطوریکه دیدیم قبل از تأسیس دولت تنگ نیز میان ایران و چین روابط سیاسی و بخصوص روابط تجارتنی بسیار مستحکمی برقرار بوده است و علاوه بر این «دین مانی بهترین فرزندان خود سفارش مینماید که مانند

۲۴ - هانری شارل پویش «مانی و توسعه مانویت و بقایای آن» (تمدن ایرانی)

۲۵ - Yen - tsai

۲۶ - Fo - to - tan

۲۷ - «فو-تسو-تونگ-چی» جلد ۳۹.

۲۸ - تورهاندا Toru Haneda «خلاصه تاریخ فرهنگ سئی-ایکی» ص ۱۵۴

۲۹ - T'ang-Knai - yao

۳۰ - Chên-yüian

۳۱ - «چیو-تنگ-شو» جلد ۱۳

استاد برای تبلیغ مسافرتها بنمایند تا با کلام خود دین مانی را بعموم مردم بقبولانند. «۳۲ بنا بر این احتمالاً دین مانی نیز مانند مذهب زردشت در دوران ماقبل تنگ به چین رسانیده شده است.

چنانکه در بالا گذشت مانویت حاوی عوامل دین مسیح و دین بودا و دین زردشت بود و با سه مذهب مزبور قوای سازگاری داشت. بهمین علت است که این مذهب بزودی از سرحد ایران تجاوز کرد و در نقاط مختلف آسیا و اروپا رواج پیدا کرد. در چین نیز برخلاف زردشتیان کشیشان این آئین کتب مقدس خود را بزبان چینی ترجمه نموده برای بدست آوردن پیروان چینی همت می گماشتند و تعداد زیادی از چینیهها به این مذهب گرویدند^{۳۳}.

تا سال ۸۴۵ میلادی در دوره سلطنت سلسله تنگ مذهب بودا در چین بسیار رونق یافته بود و رهبانان بودائی بهمانه اینکه مانویان «از اسم مذهب بودا سوء استفاده می کنند و مردم را گمراه میکنند»^{۳۴} آنها را مورد ایذاء و تعقیب قرار دادند و در سال ۷۳۲ میلادی هسوان - تسونگ^{۳۵} (۷۱۲ - ۷۵۶ میلادی) ششمین امپراطور سلسله تنگ فرمانی صادر نمود که چینیهها پیروی از مذهب مانی را ترك کنند. ولی در این فرمان به خارجیان اجازه داده شده بود که دین خود را نگاه دارند^{۳۶}. در سالهای ۷۶۸ و ۷۷۱ میلادی طبق درخواست

۳۲ - هانری شارل پووش «اصول مذهب مانی» (« تمدن ایرانی» ص ۲۲۴)

۳۳ - بقول آقای دکتر اکیرا هاندا («سئی-ایکی» ص ۲۴۰) ترجمه کتب مقدس

مانوی با کتب ناویسم بسیار شباهت داشت.

۳۴ - «فو-تسو-تونگ - چی» جلد ۴

۳۵ - Hsüan-tsung

۳۶ - «تونگ-تین» جلد ۴ «در ماه هفتم سال بیستم کامی-یوآن فرمانی صادر شد

که مذهب مانی مذهبی تقلبی است و از نام مذهب بودا سوء استفاده کرده

مردم را گمراه میکند. این مذهب را غدغن کنید. اما برای مردم ایرانی-

نواد چون این مذهب میهنشان است در صورتیکه فقط خودشان مذهب مانی را

پیروی کنند (و به چینیهها تبلیغ نکنند) نباید آنها را آزار کرد.»

اویغورها در بعضی از نقاط چین معابد مانوی تأسیس گردید. بنابراین روایات «فو-تسو-تونگ-چی»^{۳۷} در سال ۷۷۱ میلادی معابد مانوی در چینگ - چو^{۳۸} ینگ-چو^{۳۹} هونگ-چو^{۴۰} و یوئه - چو^{۴۱} ساخته شده بوده که این شهرها همه بر سر جاده های ارتباطی عمده میان ساحل دریای چین و پایتخت چین در آن زمان واقع بوده است. ظاهر آیین معابد مانوی برای مانویان سفدی و مردم ایرانی نژاد دیگر تأسیس یافته است نه برای خود اویغورها^{۴۲}. با انقراض دولت اویغور در مغولستان (۸۴۰ میلادی) مذهب مانی که با حمایت و پشتیبانی اویغورها در چین رونق یافته بود مورد آزار شدیدی قرار گرفت ولی کاملاً از میان نرفت. بنابراین توضیف «من-شو»^{۴۳} که در اواخر قرن شانزدهم میلادی تألیف یافته است در چوان - چو^{۴۴} تا آن زمان معبد مانوی باقی مانده بوده.^{۴۵}

۳ - مسیحیت نسطوری

بی مناسب نیست که به فرقه نسطوری نیز در اینجا اشاره ای شود زیرا مسیحیت نسطوری با وجود اینکه دین ایرانی نیست ولی در ایران ساسانی رایج بوده و از ایران به چین برده شده است.

Fo-tsu -t'ung -chi - ۳۷

Ching-chou - ۳۸

Yang-chou - ۳۹

Hung -chou - ۴۰

Yüeh-chou - ۴۱

۴۲ - «فو-تسو-تونگ-چی» جلد ۱. بین سالهای ۷۶۲ و ۷۶۳ میلادی یکی از خاقانهای اویغور در شهر لو- ینگ به مذهب مانی گرویده این آئین بزودی مذهب رسمی کشور اویغور گردید. بهنگام اغتشاش آن - لو- شان (۷۵۵-۷۶۳ - میلادی) خاقان اویغور به دولت تنگ کمک کرد و از این بیعت اویغورها در دربار چین نفوذ فراوان یافتند و پشت اویغورها سفدیها بودند. رجوع شود به «سئی-ایکی» ص ۲۲۳-۲۳۶.

Min-shu - ۴۳

Chu'an-chou - ۴۴

۴۵ - «من - شو» جلد ۷

در سال ۴۳۱ میلادی در شهر افسوس سومین شورای مذهبی تشکیل یافت و این شورا عقیده نسطوریوس را که برای حضرت مسیح دو شخصیت و دو طبیعت یعنی «بشری و ایزدی» را قائل بوده محکوم ساخت. در شورای چهارم مذهبی که در شهر کالسدون بسال ۴۵۱ میلادی تشکیل شد مجدداً فرقه نسطوری مطرود شناخته شد و نسطوریانیکه بوسیله مسیحیان فرقه‌های دیگر مورد آزار و اذیت قرار گرفتند به ایران پناه جستند. ایشان در ایران مورد حمایت شاهنشاهان ساسانی دشمن دیرینه دولت بیزانس قرار گرفتند و مقر پاتریاک این فرقه در شهر تیسفون دایر گردید. در زمان حکومت خسرو اول (۳۵۱-۴۰۷) نسطوریان در شهرهای هرات و سمرقند نیز اسقفهائی داشتند و حتی خسرو دوم (۵۹۰-۶۲۸) زنی مسیحی موسوم به شیرین گرفته بود.

این فرقه نسطوری در سال ۶۳۵ میلادی به دست آ - لو - پن ۴۶ به چین رسانیده شد. معلوم نیست که آیا آ - لو - پن ایرانی بوده یا اهل سوریه. اما شکی نیست که آ - لو - پن از ایران به چین آمده است زیرا ابتدا این فرقه در چین به نام «مذهب ایرانی» خوانده می‌شده و همچنین در «تنگ - کوای - یاو» آمده است: «در ماه هفتم سال دوازدهم چن - کوان ۴۷ (۶۴۰) (امپراطور) فرمان صادر نمود که ... کشیش ایرانی آ - لو - پن از کشور دور به چین کتاب مقدس را همراه آورد ...» ۴۸. آ - لو - پن از امپراطور سلسله تنگ اجازه تبلیغ مسیحیت نسطوری را گرفته در سال ۶۴۰ میلادی در شهر چنگ - آن بدستور امپراطور کلیسای نسطوری بنا گردید ۴۹. بنا بر نوشته «تنگ - کوای - یاو» در سال ۷۴۵ میلادی اسم کلیسای نسطوری

۴۶ - A-Lo - pén - ابراهیم؟

۴۷ - Chên - kuan

۴۸ - « تنگ - کوای - یاو » جلد ۴۹

۴۹ - ایضاً

از « کلیسای مذهب ایرانی » به « کلیسای رومی » تغییر داده شد . در همین متن آمده است که « در ماه نهم سال چهارم تیئن - پاو ۵۰ فرمانی صادر شد که مذهب ایرانی از روم پدید آمده از طریق ایران (به چین) رسانده شده است و مدتی است که در چین رواج یافته است . موقعی که اولین بار معبد را تأسیس نمودند به علت فوق‌الذکر « معبد مذهب ایرانی » نامیده شد ولی اگر بخواهند حقیقت را بعموم مردم برسانند اصل آن را دنبال کنند . (بنابراین) اسامی معابد « مذهب ایرانی » را به اسم « معابد رومی » تغییر بدهید . اسامی معابد « مذهب ایرانی » واقع در استانها و شهرستانها نیز طبق این فرمان تغییر داده شوند^{۵۱} . با حمایت دولت تنگ و فعالیت‌های مبلغین نسطوری چون ترجمه کتاب مقدس به زبان چینی تعداد نسبتاً زیادی از چینیها به این فرقه مسیحیت گرویدند .

چنانکه گذشت اول چینیها فرقه نسطوری را « مذهب ایرانی » مینامیدند و تصور می‌رود که هنگامیکه وارد چین شد این فرقه مسیحی تحت نفوذ فرهنگ ایرانی قرار گرفته بوده است . میان متون کتاب مقدس که در خوچو کشف شده نسخه‌هایی بزبان پهلوی نیز موجود است و در کتاب مقدس که در چین از آن استفاده می‌کردند کلمات پهلوی یافت میشود و اسامی روزهاییکه نسطوریان در چین بکار میبردند اسامی پهلوی است^{۵۲} . گردآورنده کتاب « مجموعه منابع تاریخ روابط چین و مغرب زمین » به ازدواج اساقفه و کشیشان نسطوری اشاره کرده و چنین اظهار نظر میکند: « دلیل ازدواج اساقفه و کشیشان نسطوری در چین نفوذ مذهب زردشت در نزد نسطوریان بوده است^{۵۳} .

T,ien - pao ۵۰

۵۱- « تنگ - کوای - یاو » جلد ۹

۵۲- اکیرا هاندا « شی - ایکی » ص ۲۴۱

۵۳- « مجموعه منابع تاریخ روابط چین و مغرب زمین » جلد چهارم ص ۱۱۸-۱۱۹

بنابر نوشته آقای دکتر تورهاندا نسطوریان در چین برای جلوگیری از اصطکاک با ادیان دیگر تعلیمات خود را تغییر دادند و این تغییر تعلیمات به حدی رسیده بود که ضد تعلیمات اصلی مسیحی بنظر میرسید^{۵۴}.

فرقه نسطوری نیز مانند مذاهب فوق‌الذکر در سال ۸۴۵ میلادی مورد تعقیب و ایداء واقع شد و از این به بعد نفوذ خود را از دست داد.

۵۴- تورهاندا «خلاصه تاریخ فرهنگ شی - ایکی»، ص ۳۸-۴۰

منابع و مأخذ

منابع و مأخذ چینی و ژاپنی .

- ۱- «مجموعه منابع تاریخ روابط چین و مغرب زمین» (جلد چهارم «روابط چین قدیم و ایران») (انتشارات دانشکاه فوجین شماره يك ۱۹۲۶ م گردآورنده چنگ هسین - اینک) تمام منابع چینی که در این مقاله مورد استفاده قرار گرفته است در این کتاب موجود است
- ۲- «سکه های نقره ایران ساسانی و گسترش آنها به طرف شرق» تألیف کی اوکازاکی (مجله تحقیقات از آسیای جنوب غربی» دانشگاه کیوتو)
- ۳- «تراث قسمت زبان پهلوی از کتیبه روی گور به خطهای چینی و پهلوی که درسی - آن کشف شده» («مجله تحقیقات از آسیای جنوب غربی» شماره ۱۳ دانشگاه کیوتو) تألیف گیکیو ایتو
- ۴- «گسترش فرهنگ ساسانی» تألیف اکیرا هاندا (در « تاریخ مصور فرهنگ جهان» کادوکاوا)
- ۵- «سنی - ایکی» تألیف اکیرا هاندا کاواده شوبو ۱۹۶۹
- ۶- «خلاصه تاریخ تمدن سنی - ایکی» تألیف تورهاندا چاپ دوم ۱۹۷۰

منابع و مأخذ فارسی و عربی

- ۱- «سرانجام یزدگرد سوم» (مجله «مهر» شماره ۳ سال اول) تألیف سعید نفیسی
- ۲- «زنان و نرزنندان یزدگرد سوم» (مجله «مهر» شماره ۴ سال اول تألیف سعید نفیسی
- ۳- «کتیبه ای به خط پهلوی در چین» (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران سال چهارم شماره ۱) تألیف بدرازمان قریب
- ۴- «مروج الذهب» تألیف مسمودی ترجمه ابوالقاسم پاینده چاپ بنگاه ترجمه و نشر کتاب دو جلد ۱۳۴۴
- ۵- «ترجمه تاریخ طبری» بلعمی چاپ بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۴
- ۶- «تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم» ترجمه کریم کشاورزی انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی جلد اول ۱۳۴۶
- ۷- «تمدن ایرانی» ترجمه عیسی بهنام چاپ بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۴۶

کتابهای انگلیسی

- ۱- R. Ghirshman «Iran» (a Pelican Original) 1954
- ۲- Laufer «Sino Iranica» Taipei 1967